

EUGENIUSZ BIAŁONOŻKO

*Akademia Katolicka w Warszawie***RADZIECKIE PRAWO WYZNANIOWE (1917–1988)
I JEGO DZIEDZICTWO W PRAWODAWSTWIE
UKRAINY, BIAŁORUSI I ROSJI**

1. Wprowadzenie. 2. Oddzielenie państwa od Kościoła i propaganda antyreligijna. 3. Stalinska odwilż. 4. Chruszczow i nowe prześladowania. 5. Breżniewowska „nowa jakość” propagandy ateistycznej. 6. Wpływ radzieckiego prawa w prawodawstwo Ukrainy, Rosji i Białorusi. 7. Podsumowanie

Słowa kluczowe: prawo wyznaniowe, ZSRR, prawo postsowieckie, wolność sumienia i religii, ateizm państwowy, instrumentalizacja Kościoła, represje religijne

1. WPROWADZENIE

Pomimo upływu ponad trzydziestu lat od upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich stan badań nad jego spuścizną, dotyczącą problematyki religijnej pozostaje w fazie początkowej. Tocząca się obecnie wojna na Ukrainie przyczyniła się także do instrumentalizacji religii przez reżim Władimira Putina. Ukraina dokonuje prawnej delegalizacji jednego z Kościołów prawosławnych, a na Białorusi odnowiono radzieckie praktyki sądowe, polegające na wydawaniu wyroków na księży katolickich pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Watykanu¹. To tylko dobitne przykłady, że warto wracać do badań nad społeczno-politycznym dziedzictwem ZSSR w zagadnieniach religijnych.

¹ W kwietniu 2025 r. na Białorusi sądy ogłosiły dwa wyroki: przeciwko ks. Henrykowi Okołotowiczowi wydano wyrok pod zarzutem „zdrady państwa” oraz szpiegostwa na rzecz Watykanu i Polski. W przypadku ks. Andrzeja Juchniewicza początkowe zarzuty o podłożu politycznym zmieniono na oskarżenie i wyrok za pedofilię. Można to uznać za odrodzenie praktyk sowieckich, ponieważ w tym samym czasie (marzec 2025 r.) Mińsk ogłosił otwarcie ambasady przy Watykanie. (dostęp: 1.05.2025), [katolik.life, https://salolife.pl/80104AE](https://salolife.pl/80104AE)

Radzieckie prawodawstwo wytworzyło odrębną tradycję traktowania norm prawnych, która radykalnie odbiegała od tradycji rzymskiej oraz innych systemów cywilnoprawnych. Poprzez powołanie własnego systemu prawnego, opartego na ideach rewolucyjnych² Włodzimierza Lenina, Józefa Stalina oraz kolejnych przywódców partii komunistycznej, zbudowano zbrodniczy mechanizm prześladowania własnych obywateli w państwie, które u zarania swoich dziejów formalnie deklaro- wało wolność, postęp oraz rewolucyjne zmiany.

Prawo jest odzwierciedleniem obyczajów panujących w danym kraju, formal- nym sposobem opisywania norm, których przestrzegać ma mieszkani- ec danego te- rytorium. Niejednokrotnie prawo nie nadąża za zmianami zachodzącymi w społec- zeństwie albo – odwrotnie – jest zmieniane tak, aby dostosować społeczeństwo do określonego, narzucanego przez władzę standardu światopoglądowego.

System radzieckiego prawa został dogłębnie opisany i skrytykowany przez prawników, historyków i filozofów prawa zarówno na Zachodzie (m.in. Harold J. Berman, John N. Hazard, David Moyal), jak i przez naukowców z państw byłe- go ZSRR (m.in. Władimir Wojnowicz, Wiktor Yelensky, Anatolij Kołodny, Marian Szkarowski, Gieorgij Szmieliew). Jednakże otwarta agresja wojskowa Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w lutym 2022 r. wymaga bardziej krytycznego spojrzenia na obszar byłego ZSRR oraz państwa postsowieckie. Warto zastanowić się, w ja- kim stopniu ten czy inny obszar życia społecznego Ukrainy, Rosji albo Białorusi pozostaje naznaczony dziedzictwem ZSRR w wymiarze społeczno-kulturowym, prawnym lub politycznym. Ukraiński filozof o liberalnych poglądach, Mychajło Mi- nakow, w swojej pracy *Człowiek postsowiecki i jego epoka. Próba filozoficznego zrozumienia epoki postsowieckiej* zaznacza:

„[...] doświadczenie przewycięzania samego siebie i samodoskonalenia póź- noradzieckich ludzi, wspólnot oraz narodów. Autotranscendencja rozpoczęła się od dziwnych aktów pierestrojki – na przykład prób ograniczenia alkoholizmu, zezwolen- ia na małe przedsiębiorstwa i zgody na wyjście Kościoła z podziemia...”³.

„[...] Tradycyjne społeczności obejmują społeczności terytorialne i religijne, małe wspólnoty etniczne związane z interesami społeczno-politycznymi, natomiast nowoczesne – organizacje pozarządowe i non-profit, związki zawodowe oraz fun- dacje charytatywne. Zgodnie z postsowiecką specyfiką organizacji społeczeństwa obywatelskiego, obie kategorie przeżyły renesans w tym samym czasie, przyczynia- jąc się do budowy horyzontalnych struktur społecznych i tworząc społeczne zapo- trzebowanie na wolność sumienia i wyznania oraz systematyczny udział aktywnych obywateli w dodatkowej kontroli nad organami sprawującymi władzę”⁴.

² Na Ukrainie i w Rosji po upadku Związku Radzieckiego często opisywano go wyłącznie jako system zbrodniczy i represyjny w stosunku do jednostki, a dojście do władzy bolszewików w paździer- niku 1917 r. nazywano nie rewolucją, lecz przewrotem. Jednakże zmiany dokonane przez władze bolszewickie miały charakter rewolucyjny (radykalnie nowy) w znaczeniu opisanym przez Hannę Arendt w dziele *On Revolution* (New York, 2006).

³ M. Minakov, *Пострадянська людина та її доба. Спроба філософського осмислення по- страдянської епохи*, Київ–Мілан: Лаурис–Коїтві, 2024, 29; tłum. ang.: M. Minakov, *The Post-Soviet Human*, Stuttgart, tamże, Verlag, 2024.

⁴ Tamże, 155.

Religia – mimo prześladowań i represji – jako zjawisko społeczne nie zniknęła w ZSRR, a odrodzenie religijne stało się jednym z elementów jego upadku i sposobem na demokratyzację w krajach byłego ZSRR (głównie na Ukrainie, gdzie życie religijne cechuje się rzeczywistym pluralizmem, w odróżnieniu od wszystkich innych państw byłego ZSRR⁵ – pisząc o państwach byłego ZSRR, autor ma na myśli głównie Rosję, Ukrainę oraz Białoruś jako państwa, w których dokonała się historyczna cezura zakończenia epoki postsowieckiej, za którą uznaje się inwazję Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r.). W związku z tym, powstaje potrzeba przeanalizowania radzieckiego prawa wyznaniowego pod kątem tego, jak religia jako zjawisko społeczne przetrwała w ZSRR mimo represji, jak *radziecki system prawny umożliwiał prześladowania i regulowanie sfery religii oraz czy rosyjskie, białoruskie i ukraińskie prawodawstwo regulujące relacje państwo – Kościół zawiera elementy radzieckiego systemu prawnego* w tej materii. Po rozpoczęciu otwartej rosyjskiej inwazji na Ukrainę w 2022 r. kolejny raz odradza się teza, że Rosja pozostaje imperium i funkcjonuje w paradygmacie wymyślonym przez ministra oświaty Imperium Rosyjskiego, Siergieja Uwarowa: „Prawosławie, Samowładztwo, Ludowość”, a prawosławie jest istotnym elementem rosyjskiej propagandy wojennej oraz instrumentem budowy tożsamości imperialnej⁶. Imperium Rosyjskie było państwem wyznaniowym, natomiast współczesna Federacja Rosyjska, podobnie jak Związek Radziecki, jest państwem świeckim. Odpowiednio, w przypadku Federacji Rosyjskiej i Związku Radzieckiego warto mówić o zjawisku instrumentalizacji religii do celów militarnych. Istnieją liczne opracowania dotyczące instrumentalizacji i prześladowania religii przez różne reżimy autorytarne; najbardziej znanym i dobrze opisanym przypadkiem jest sytuacja zinstrumentalizowania religii i Kościoła przez hitlerowskie Niemcy. W przypadku Federacji Rosyjskiej niewątpliwym źródłem jest radziecka tradycja wykorzystywania religii (nie tylko prawosławia) jako narzędzia wpływów zewnętrznych i wewnętrznych. Warto podkreślić, że formalnoprawnie Związek Radziecki nigdy nie zakazywał wyznawania żadnej religii, natomiast na poziomie konstytucji rezerwował sobie prawo do szerzenia propagandy ateistycznej (antyreligijnej)⁷.

Odpowiednio, współczesne uwarunkowania polityczne, skala i długotrwałość konfliktu na terenie postsowieckim, procesy laicyzacji, a jednocześnie tak zwany „nowy skręt w prawo” oraz umocnienie reżimów autorytarnych w Rosji i na Białorusi, wymagają dokładniejszego opisu historii prawa wyznaniowego w ZSRR.

⁵ Т. Брик, Х. Казанова, *Тридцять років релігійного плюралізму в Україні*, w: *Нариси новітньої історії України, 1991–2021*, red. М. Мінаков, Г. Касьянов, Київ 2021.

⁶ Zob. *Філософські діалоги 2021. „Русский мир” як доктрина: витоки, загрози, методи*, red. nauk., K., 2021, ISSN 2706-802X; *Fault Lines in the Orthodox World: Geopolitics, Theology, and Diplomacy in Light of the War in Ukraine*, red. S. Rimestad, E.H. Saggau, wyd. 1, Springer Nature Switzerland 2025.

⁷ Konstytucji ZSRR 1977 gwarantowano możliwość odprawiania kultu i prowadzenia propagandy antyreligijnej – art. 52 Конституция СССР в редакции от 7 октября 1977 г., Электронный музей конституционной истории России. (dostęp: 29.05.2025) <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/>

2. ODDZIELENIE PAŃSTWA OD KOŚCIOŁA I PROPAGANDA ANTYRELIGIJNA

Wybór cezur historycznych 1917 i 1988 r. podyktowany jest tym, że zarówno upadek Imperium Rosyjskiego (rewolucja lutowa 1917), jak i pierestrojka (1986 r. – faktycznie będąca impulsem, który spowodował upadek ZSRR) były powiązane z istotnymi wydarzeniami w dominującym Rosyjskim Kościele Prawosławnym (RKP). Warto podkreślić, że w początkowym etapie swojego istnienia ZSRR borykał się z potrzebą wypełnienia próżni prawnej, a u zmięchu istnienia nie był w stanie zmienić własnego prawodawstwa w odpowiedni sposób, aby przetrwać jako państwo.

W czerwcu 1917 r. został zwołany lokalny Sobór RKP, w wyniku którego zakończono okres synodalny RKP i wznowiono patriarchat (Sobór trwał do września 1918 r., a patriarcha Tichon został wybrany już po rewolucji październikowej w 1917 r.). Wznowienie patriarchatu jako formy rządzenia RKP, a następnie jego przetrwanie dzięki decyzjom Stalina w 1943 r., umożliwiło instytucjonalne oraz duchowe przetrwanie prawosławia na terenie współczesnej Rosji, Ukrainy oraz Białorusi. W 1988 r. władza radziecka zezwoliła na oficjalne świętowanie 1000. rocznicy chrztu Rusi, a następnie radzieckie prawodawstwo zostało radykalnie zmienione (przyjęcie ustawy nr 267-I RFSRR z dnia 25 października 1990 r. *O wolności wyznania*⁸) i osłabiona została praktyka kontroli wspólnot religijnych. Warto podkreślić, że RKP był dominującym Kościołem w ZSRR. Jednocześnie w Federacji Rosyjskiej statystycznie (pod względem liczby wiernych po upadku ZSRR, którzy deklarują nie tylko przynależność, ale i uczestniczą w praktykach religijnych prawosławia) jest ono dominującą religią⁹, co jest formalnie zapisane w rosyjskiej ustawie federalnej nr 125-FZ z dnia 26 września 1997 r. *O wolności sumienia i stowarzyszeniach*

⁸ закон РСФСР от 25.10.90 n 267-1 О свободе вероисповедания (dostęp: 01.08.2025) <http://pravo.levonovsky.org/bazazru/texts25/txt25600.htm>

⁹ 79% Rosjan uważa się za religijnych, 7% to ateści. Tak wynika z badań rosyjskiego Instytutu Socjologii, którego naukowcy dowodzą, że liczba prawosławnych w Rosji stale rośnie. Trzy lata temu było ich 72 proc., ateistów – 12 proc. Rośnie także liczba muzułmanów – z 3 proc. w 2009 r. do 4 proc. w roku ubiegłym. Liczba wyznawców innych religii pozostaje bez zmian i stanowi 1 proc. [...] ale przestrzega wszystkich zasad wiary – 4 proc. Mieszkańcy Rosji są także przekonani, że Cerkiew «zawsze ratowała Rosję w trudnych okresach historii i obecnie powinna zrobić to znów» – T. Serwetnyk, *Rosja: coraz więcej wierzących niepraktykujących*, „Rzeczpospolita”, 16.01.2013. (dostęp: 01.05.2025), <https://www.rp.pl/swiat/art16556961-rosja-coraz-wiecej-wierzacych-niepraktykujacych>. „W 2024 r. 66% Rosjan zadeklarowało się prawosławnymi chrześcijanami (o 9% mniej niż w 2017 r.). Jednocześnie wśród prawosławnych rośnie liczba osób przestrzegających niektórych postów – stwierdziło tak 42% respondentów wśród wierzących. [...] Ogólnorosyjskie Centrum Badań Opinii Publicznej (VTsIOM) [opublikowało badania] w czasie początku Wielkiego Postu. Socjologowie przebadali 1600 osób; 66% z nich stwierdziło, że uważa się za wyznawców prawosławia, 6% – islamu, po 1% – buddyzmu i protestantyzmu. Opcje «katolicyzm» i «judaizm» zadeklarowało mniej niż 1%. Jednocześnie 13% respondentów stwierdziło, że uważa się za niewierzących; 4% określiło siebie jako wierzących, ale bez konkretnego wyznania, a 3% jako «oscylujących między wiarą a niewiarą». Kolejne 5% wybrało odpowiedź «inne», a 1% respondentów miało trudności z udzieleniem odpowiedzi. [...] W 1991 r. 34 proc. Rosjan twierdziło, że należy do prawosławia” – *Пост приняли*, „Коммерсантъ”, 18.03.2024. (dostęp: 1.05.2025), <https://www.kommersant.ru/doc/6578502>.

religijnych, która zawiera w swojej preambule uznanie „szczególnej roli prawosławia w historii Rosji”¹⁰. To, jak dokonała się ponowna instrumentalizacja RKP przez reżim Putina, jest bardzo dobrze opisane i przeanalizowane w literaturze¹¹.

Oddzielenie państwa od Kościoła w Rosji nastąpiło na skutek ustawy *O wolności sumienia*, ogłoszonej przez Rosyjski Rząd Tymczasowy 14 lipca 1917 r. Jednak prawosławie jako wyznanie uprzywilejowane pozostawało nim aż do lutego 1918 r., kiedy Rada Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) ogłosiła „Dekret o rozdziale Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła”¹². Dekret był jedynie deklaracją ogólnych zasad przyszłej polityki religijnej, co oznaczało potrzebę opracowania instrukcji, jak lokalne władze radzieckie będą realizować wspomniany dekret. Ludowy Komisariat Sprawiedliwości RFSRR przygotował instrukcje, które faktycznie stały się obowiązującym prawem. Na ich mocy władza radziecka realizowała oddzielenie państwa od Kościoła. W samym dekreście, w pkt. 5, 12 i 13, znalazły się założenia, które umożliwiły represje w stosunku do Kościoła jako instytucji oraz do religii jako zjawiska społecznego:

„[...] 5. Zapewnia się swobodne wykonywanie obrzędów religijnych, o ile nie zakłócają one porządku publicznego i nie naruszają praw obywateli Republiki Radzieckiej. Władze lokalne mają prawo do podjęcia wszelkich niezbędnych środków w celu zapewnienia w takich przypadkach porządku i bezpieczeństwa. 12. Żadne stowarzyszenia kościelne i religijne nie mają prawa do posiadania własności. 13. Cały majątek Kościołów i związków wyznaniowych zostanie uznany za własność ludową [...] następnie jest przekazywany do swobodnego użytku odpowiednich związków wyznaniowych”¹³.

W lipcu 1918 r. została przyjęta konstytucja (Ustawa Zasadnicza) Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (przyjęta przez V Wszechrosyjski Zjazd Sowietów), która unormowała zasady prześladowania osób pełniących posługę w Kościele – art. 65 pozbawiał praw wyborczych wszystkie osoby duchowne (w radzieckim prawodawstwie powstała osobna kategoria osób – popularnie nazywanych „liszeńcy” – które były pozbawione praw własności, praw wyborczych i innych praw)¹⁴. Jednocześnie art. 13 tej konstytucji gwarantował, że „wolność

¹⁰ Федеральный закон от 26.09.1997 г. № 125-ФЗ О свободе совести и о религиозных объединениях (dostęp: 1.08.2025) <http://kremlin.ru/acts/bank/11523>

¹¹ K. Chawryło, *Sojusz ołtarza z tronem: rosyjski Kościół prawosławny a władza w Rosji*, „Prace OSW = OSW Studies”, nr 54, grudzień 2015, ISBN 978-83-62936-76-2. (dostęp: 1.05.2025), https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_54_pl_sojusz_oltarza_net_0.pdf

¹² Декрет Совета Народных Комиссаров „Об отделении церкви от государства и школы от церкви” garant.ru/infomacinfo-prawowojportal (dostęp: 1.08.2025) <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5325/>

¹³ Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах 20 января (2 февраля) 1918 г., w: *Декреты Советской власти*, Т. I, Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957, 373–374. (dostęp: 1.05.2025), <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm>

¹⁴ Nieoficjalna nazwa obywateli RFSRR oraz ZSRR, którzy zostali pozbawieni własności, praw wyborczych i innych praw w latach 1918–1936 (zgodnie z konstytucjami RFSRR z 1918 i 1925 r.). Władza radziecka postanowiła chronić siebie poprzez wprowadzenie zasady podziału na „swoich” i „obcych”, prawnie sformalizowanej w systemie wyborczym; „liszeńcy” istnieli aż do połowy lat 30. XX w.

religijnej i antyreligijnej propagandy jest uznawana dla wszystkich obywateli”. W maju 1929 r. została uchwalona nowa wersja Konstytucji RFSRR, gdzie w art. 4 zapisano zamiast „wolności religijnej i antyreligijnej propagandy” uznano „wolność wyznawania religii i propagandę antyreligijną”, co prawnie stawiało wierzących w nierównej pozycji wobec innych obywateli¹⁵. W kolejnych konstytucjach ZSRR oraz RFSRR będzie gwarantowane prawo wyłącznie do propagandy antyreligijnej¹⁶ (na różnych etapach historycznych antyreligijna propaganda w ZSRR miała swoją szczegółową specyfikę, ale zawsze była istotnym elementem działalności partii komunistycznej aż do 1988 r., kiedy faktycznie i prawnie zaprzestano prześladowań religijnych). Art. 21 Konstytucji RFSRR z 1918 r. przyznawał azyl wszystkim cudzoziemcom prześladowanym z powodów politycznych oraz religijnych¹⁷.

Między 1922 a 1929 r. Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (*de facto* organ zarządzający wszystkimi dziedzinami życia w ZSRR) powołał Komisję ds. Rozdziału Kościoła od Państwa. To faktycznie unormowało praktykę realnego zarządzania sferą religii wytycznymi partii, które następnie nabierały mocy aktów prawnych. Warto podkreślić, że partia komunistyczna we własnych publikacjach potwierdzała, iż jej działalność opiera się na teoretycznych opracowaniach działaczy partyjnych, pracach Karola Marksa i Fryderyka Engelsa oraz na dokumentach partyjnych. Oznaczało to, że na początkowym etapie tworzenia radzieckiego prawa wyznaniowego oddzielenie Kościoła od państwa faktycznie oznaczało zwalczanie religii jako zjawiska instytucjonalnego i społecznego.

W kwietniu 1929 r. Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Rada Komisarzy Ludowych RFSRR uchwaliły główny akt prawny *O stowarzyszeniach religijnych*¹⁸, regulujący działalność organizacji religijnych w ZSRR do 1990 r. (w 1975 r. do tekstu uchwały zostały wniesione zmiany). Ważnym aspektem tego aktu oraz Konstytucji RFSRR i „Dekretu o rozdziale Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła”, było to, że akty te miały obowiązywać jedynie na terenie Rosji Radzieckiej, ale formalnie obowiązywały wszędzie tam, gdzie została ogłoszona władza radziecka. Przyczyniło się to do wytworzenia tradycji, że wszystkie akty prawne na szczeblu ZSRR były następnie kopiowane przez władze lokalnych republik radzieckich. Jednocześnie realizowanie prawa albo poszczególnych wytycznych władzy centralnej

¹⁵ Конституция (Основной закон) РСФСР в редакции от 18 мая 1929 г. Электронный музей конституционной истории России. (dostęp: 1.08.2025) <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/928/>

¹⁶ Opis metod, skali oraz specyfiki historycznej antyreligijnej propagandy w ZSRR stanowi osobny przedmiot badawczy. Jednak warto podkreślić, że w warunkach ZSRR propaganda antyreligijna często była utożsamiana z prześladowaniem religijnym. Radzieckie metody prawne oraz nieformalne przypominają metody walki z Kościołem Katolickim w Francji w czasach Rewolucji Francuskiej oraz Niemiec w czasach polityki Kulturkampf.

¹⁷ Конституция РСФСР 1918 г., dz.cyt.

¹⁸ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров РСФСР о религиозных объединениях. 8 апреля 1929 г. Официальный сайт “Электронная библиотека исторических документов” (dostęp: 1.08.2025) <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/125740-postanovlenie-vserossiyskogo-tsentralnogo-ispolnitelnogo-komiteta-soveta-narodnyh-komissarov-rsfsr-o-religioznyh-obedineniyah-8-aprelya-1929-g>

odbywało się z opóźnieniem lub z uwzględnieniem lokalnej specyfiki regionu. Akt prawny *O stowarzyszeniach religijnych* wprowadzał obowiązek rejestrowania wspólnot religijnych (minimalna liczba wiernych miała wynosić 20 osób); wspólnoty, które miały mniej niż 20 osób, kwalifikowały się jako grupy (jeżeli jakaś grupa religijna funkcjonowała, a nie była zarejestrowana, oznaczało to, że działa nielegalnie). Osoba duchowna nie mogła być jedną z tych 20 osób i nie mogła zarządzać stowarzyszeniem religijnym. Dawało to państwu możliwość kontroli i sterowania każdą grupą religijną, ponieważ zawsze istniała możliwość oskarżenia osoby duchownej o zarządzanie wspólnotą. Teoretycznie tzw. dwudziestka mogła zarządzać wspólnotą i być prawdziwym przykładem demokratyzacji, ale w państwie totalitarnym ludzie ci byli narzędziem prześladowań oraz sposobem służącym do stałej inwigilacji lub manipulacji. Warto dodać, że działalność wspólnot religijnych na mocy dekretu była ograniczona terytorialnie do terenu miejsca sprawowania kultu; każda czynność religijna poza określonym miejscem musiała być uzgodniona z władzą lokalną.

W białoruskim prawie wyznaniowym w latach 1991–2002 do rejestracji wspólnoty religijnej potrzebnych było 10 osób, od 2022 r. prawo wymaga 20 osób. Na Ukrainie prawo wyznaniowe wymaga 10 osób do rejestracji wspólnoty religijnej. W Rosji w latach 1991–1997 prawo wymagało 20 osób do rejestracji wspólnoty religijnej, następnie liczba ta została obniżona do 10 osób¹⁹.

Akt prawny *O stowarzyszeniach religijnych* od 1929 do 1975 r. pozbawiał wspólnoty religijne statusu osoby prawnej – co zostało podkreślone w pkt. 3 i 22 aktu: *Związki wyznaniowe i grupy wiernych nie mają osobowości prawnej*²⁰. Szczegółowo opisano zakazy dotyczące działalności charytatywnej i edukacyjnej związków wyznaniowych. Bardzo szczegółowo opisano również sposób i podstawy zamykania budynków modlitewnych. Związki wyznaniowe zostały zobowiązane do zgłaszania władzom lokalnym informacji o zatrudnianych przez siebie duchownych (pkt 8)²¹, co *de facto* oznaczało wprowadzenie obowiązkowej rejestracji osób duchownych. Ich działalność ograniczała się do obszaru zamieszkania członków związku wyznaniowego, któremu służyli, oraz lokalizacji odpowiedniej sali modlitewnej (art. 19)²².

Istotnym elementem aktu prawnego *O stowarzyszeniach religijnych* od 1929 r. było wydawanie instrukcji, które tłumaczyły realizowanie tych czy innych norm tego aktu. Bardzo często instrukcje te były tajne, a wierni dowiadywali się o istnieniu jakiegoś prawa dopiero po tym, jak zostali oskarżeni o jego naruszenie. Tekst aktu *O stowarzyszeniach religijnych* odpowiadał dokumentom partii komunistycznej i ogólnemu antyreligijnemu nastawieniu władz radzieckich, które poprzez regulowanie i nadzorowanie chciały wychować obywateli własnego państwa w duchu antyreligijnym.

¹⁹ Artykuł 8 ustęp 3 Федеральный закон от 26.09.1997 г. № 125-ФЗ О свободе совести и о религиозных объединениях (dostęp: 1.08.2025) <http://kremlin.ru/acts/bank/11523>

²⁰ *О религиозных объединениях (Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 года)*, „Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР” 1929, nr 35, st. 353. (dostęp: 1.05.2025), <https://salo.li/41ebf78>

²¹ Tamże.

²² Tamże.

W 1936 r. w ZSRR została uchwalona konstytucja, potocznie nazywana stalinowską, która ze zmianami obowiązywała do 1977 r. jej art. 124 dotyczył problematyki wyznaniowej i powtarzał normy oddzielenia od państwa Kościoła i szkoły, uznawał wolność kultu religijnego i propagandy antyreligijnej dla wszystkich obywateli. Konstytucja zapewniała również powszechne prawo wyborcze oraz możliwość wyjścia poszczególnych republik sowieckich ze Związku Radzieckiego. W rzeczywistości w 1937 r. rozpoczął się Wielki Terror (jeżowszczyzna) oraz kolejna kampania antykościelna, którego skutkiem była prawie całkowita eliminacja wspólnot religijnych. Jednocześnie w trakcie przygotowywania tekstu konstytucji stalinowskiej, jak świadczą dokumenty, wewnątrz partii trwała debata, czy warto eliminować religię jako zjawisko społeczne – wroga Związkowi Radzieckiemu. Z jednej strony Piotr Krasikow (zastępca przewodniczącego Sądu Najwyższego ZSRR), w liście do Centralnego Komitetu Wykonawczego Partii Komunistycznej, informował, że poszczególni pracownicy uważają wszystkich wierzących za działaczy kontrrewolucyjnych i nie reagują na ich prośby. Krasikow proponował zreformować prawo wyznaniowe i pilnować jego wykonywania, żeby nie dopuścić do przejścia wspólnot religijnych do podziemia²³. Z drugiej strony Gieorgij Malenkov proponował likwidację dekretu regulującego stosunki państwo–Kościół, ponieważ gwarantował on legalne funkcjonowanie organizacji liczącej 600 tys. członków w całym ZSRR²⁴. W 1938 r. Komisja do Spraw Kultów Religijnych przy Centralnym Komitecie Wykonawczym ZSRR (CKW ZSRR) – najwyższy organ władzy państwowej ZSRR w latach 1922–1938 – została zlikwidowana (komisję tę powołano w 1930 r. przy Prezydium CKW RFSRR, a w 1934 r. jej działalność została rozszerzona na ZSRR). Między latami 1938 a 1943 jedynym organem państwowym, który zajmował się religią, był specjalny oddział w strukturach służb specjalnych (NKWD). Działalność większości organizacji religijnych została zlikwidowana lub sparaliżowana w związku z represjami (w tym finansowymi) przeciwko hierarchom kościelnym, szeregowym wiernym oraz niszczeniem lub zamykaniem obiektów kultu (przykładowo w Buriacji w 1940 r. zniszczono wszystkie 46 daczanów oraz duganów)²⁵.

Początkowy etap radzieckiego prawa wyznaniowego charakteryzował się odseparowaniem i eliminowaniem wszystkiego, co było związane z religią jako wrogiem państwu socjalistycznemu. Przez dłuższy czas w historiografii radzieckiej i rosyjskiej funkcjonował mit, że nadużycia i represje to wina Stalina, Berii lub innych konkretnych osób. Należy jednak pamiętać, że Związek Radziecki od samego początku realizował politykę propagandy antyreligijnej (norma konstytucyjna w 1918 i 1936 r.), która w warunkach państwa totalitarnego oznaczała represje i prześladowania, ponieważ większość osób duchownych otrzymywała wyroki zgodnie z kodeksem karnym za działalność antysowiecką i kontrrewolucyjną.

²³ Tamże, 62.

²⁴ О.Б. Приказчикова, *Деятельность постоянной центральной комиссии по вопросам культов (1929–1938 гг.)*, „Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви” 2009, Вып. II:2 (31), 75.

²⁵ Termin „daczan” i „dugan” oznaczają buddyjskie uczelnie-klasztory w tybetańskiej tradycji Gelukpy położone w Rosji. В.М. Митыпов, *Государственно-церковная политика в России/СССР в отношении буддийской конфессии*, „Улкен Алтай элемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay” 2018, nr 4(2), 259, ISSN 2410–2725.

3. STALINOWSKA ODWILŹ

W październiku 1943 r. Rada Komisarzy Ludowych ZSRR utworzyła Radę ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W maju 1944 r. utworzono Radę ds. Wyznań Religijnych przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR. Pierwsza Rada zajmowała się opracowywaniem ustaw, instrukcji i innych wytycznych dotyczących ich stosowania wobec RKP. Druga Rada zajmowała się tym samym w stosunku do pozostałych wyznań. Mimo powołania wspomnianych Rad, ustawodawstwo dotyczące wspólnot religijnych nie zostało zmienione. W 1965 r. obie Rady zostały połączone w jedną – Radę ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR.

RKP od początku niemieckiej inwazji na ZSRR przyjął postawę patriotyczną i propaństwową, nawołując wiernych do obrony ojczyzny. W 1941 r. metropolita Sergiusz (w tym czasie Locum Tenens, a następnie patriarcha Moskwy) oraz kancelaria Patriarchatu Moskiewskiego zostali ewakuowani do Uljanowska. W 1942 r. metropolita Sergiusz, w specjalnej odezwie do duchowieństwa i wiernych na okupowanym terytorium ZSRR, zachęcił do wspierania partyzantów i potępił współpracę z Niemcami. W 1943 r. rozpoczął się Sobór, na który 16 z 19 biskupów zostało przywiezionych z Gułagu. Można stwierdzić, że władze podczas trwania wojny, porzuciły plany zniszczenia religii i Kościoła, przystąpiły do odnowienia życia kościelnego w kraju pod ścisłą kontrolą państwa.

Warto podkreślić, że renesans religijny nastąpił w stosunku do wszystkich religii; tak w Buriacji faktycznie nastąpiło odrodzenie modelu państwowej kontroli nad religią z czasów przedrewolucyjnych, ale w otocze socjalizmu. Buriaccy lamowie zbierali pieniądze na wojnę i otrzymywali podziękowania od Stalina. W pewnym sensie przypomina to czasy współczesne, kiedy rosyjskie duchowieństwo buddyjskie poparło wojnę przeciwko Ukrainie i błogosławiło żołnierzy idących na wojnę.

Stalinowska odwilż w stosunku do religii, a konkretnie do prawosławia, miała charakter wybitnie utylitarny i zakończyła się w 1948 r., kiedy stało się jasne, że prawosławie nie będzie mogło pełnić roli jednego ze światowych liderów. (Poprzez zjednoczenie Kościołów autokefalicznych wokół Patriarchatu Moskiewskiego planowano powołać „Prawosławny Watykan” i przenieść centrum światowego prawosławia do stolicy komunistycznego imperium pod osobistą kontrolę Stalina i Mołotowa²⁶). Jednak chwilowe odstępstwo od norm ustawowych (poprzez wydanie tajnej instrukcji „O sprawach dotyczących Kościoła prawosławnego i klasztorów” z 22 sierpnia 1945 r.) lub dyrektyw Rady do Spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego umożliwiło otwarcie kościołów, klasztorów, nabywanie mienia (faktycznie RKP uzyskał status osoby prawnej). Jednym z elementów, który za czasów Stalina przyczynił się do osłabienia prześladowań duchowieństwa oraz religii, było to, że na terenach okupowanych przez ZSRR w 1939 r., a następnie podbitych przez hitlerowskie Niemcy, kościoły działały lub były na nowo otwierane; wznowienie w trakcie wojny prześladowań Kościoła, który chętnie rozpoczął współpracę

²⁶ О.Ю. Васильева, *Внешняя политика советского государства и русская православная церковь. 1943–1948 годы*, в: *Труды Института российской истории РАН. 1997–1998 гг.*, Вып. 2, ред. А.Н. Сахаров, Москва: ИРИ РАН, 2000, 339–353

z państwem socjalistycznym, nie opłacało się. *Stalin zinstrumentalizował religię i Kościół – co skutkowało wytworzeniem mitu o jakiejś szczególnej lub ukrytej religijności, a następna fala działalności antykościelnej za czasów Chruszczowa utrwaliła ten mit.* Polityczna odwilż Chruszczowa oznaczała dla Kościoła początek nowych prześladowań.

4. CHRUSZCZOW I NOWE PRZEŚLADOWANIA

Za formalny początek odwilży i destalinizacji uznaje się 1956 r., kiedy Nikita Chruszczow wystąpił na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego z przemówieniem o potrzebie walki z „kultem jednostki”. Tym samym zostało uznane, że wszystko, co działo się za Stalina, było odstępstwem od tego, co pisał i chciał wprowadzać Lenin. W lipcu 1954 r. Komitet Centralny KPZR przyjął rezolucję *O głównych niedociągnięciach w naukowej propagandzie ateistycznej i środkach jej poprawy*²⁷, a w październiku tego samego roku przyjęto kolejną rezolucję pod tym samym tytułem. W obu tekstach stwierdzono, że mimo likwidacji klas wyzyskujących i panowania socjalizmu w ZSRR wciąż pozostają obywatele, którzy mają przekonania religijne, co zmuszało partię do podjęcia walki z tym zjawiskiem za pośrednictwem propagandy naukowo-ateistycznej.

„Kościół i różne sekty religijne ożywiły swoją działalność, wzmocniły kadry. Elastycznie dostosowując się do współczesnych warunków, coraz bardziej rozpowszechniają ideologię religijną²⁸. [...] Niemądre i szkodliwe jest powątpiewanie o niektórych obywatelach Związku Radzieckiego i kwestionowanie ich z powodu przekonań religijnych. [...] Środki administracyjne oraz obraźliwe ataki na wierzących i duchownych mogą jedynie przynieść szkodę i doprowadzić do konsolidacji, a nawet wzmocnienia ich uprzedzeń religijnych. Partia Komunistyczna wychowuje naród radziecki w duchu światopoglądu naukowego i prowadzi ideologiczną walkę z ideologią religijną jako zjawiskiem antynaukowym²⁹”.

Od strony formalnoprawnej były to kolejne postanowienia partii, które następnie były realizowane na szczeblu rządowym oraz regionalnym. Formalnie w ówczesnej konstytucji ZSRR nie było zapisane, że wyłączna rola w rządzeniu państwem należy do partii komunistycznej; ten przepis pojawił się dopiero w 1977 r. Również prawo regulujące relacje państwo Kościół nie zostało zmienione aż do 1975 r. W związku z tym prześladowania religijne lat 50. i 60. XX w. opierały się na dekretach partii komunistycznej, umocowanych w konstytucyjnym zapisie o propagandzie antyreligijnej. Za czasów Chruszczowa na nowo zamykano lub niszczone klasztory, kościoły, cerkwie, meczety, seminaria oraz akademie duchowne itd. Wspólnotom religijnym ponownie narzucono wysokie podatki, wznowiono kontrolę

²⁷ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986), Т. 8: 1946–1955, Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, wyd. 9, испр. и доп., Москва: Политиздат, 1985, 428–431.

²⁸ Tamże, 428.

²⁹ Tamże, 447–449

działalności duchowieństwa i wiernych, a każda osoba zainteresowana religią była dodatkowo sprawdzana i weryfikowana. Warto podkreślić, że walka z religią za czasów Chruszczowa charakteryzowała się naciskiem na propagandę naukowo-ateistyczną jako element walki światopoglądowej (co wytworzyło całą warstwę/kastę partyjnych propagandzistów – głównym narzędziem propagandy było Wszechzwiązkowe Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Politycznej i Naukowej, „Znanije”³⁰). W latach 1960–1961 przyjęto nowe kodeksy karne w poszczególnych republikach ZSRR, a w następnych latach przyjęto dyrektywy Prezydium Rady Najwyższej RFSRR. W związku z czym, za naruszenia w sferze prawa wyznaniowego groziła odpowiedzialność dyscyplinarna, administracyjna i karna. Art. 142 Kodeksu karnego RFSRR za naruszenie prawa o oddzieleniu Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła przewidywał do trzech lat pozbawienia wolności, natomiast art. 227 przewiduje, że za działalność, która pod przykrywką religii i odprawiania obrzędów religijnych szkodzi zdrowiu ludzi, łamie ich prawa, narusza ich wolność osobistą, namawia do porzucenia aktywności społecznych lub obowiązków obywatelskich albo wciąga w te działania osoby niepełnoletnie („Naruszenie praw obywateli i ich wolności pod pozorem wykonywania obrzędów religijnych”) – do pięciu lat więzienia. Kodeksy karne Uzbeckiej, Turkmeńskiej, Tadżyckiej oraz Kirgiskiej SRR przewidywały artykułów dotyczący „Wykorzystywania przesądów religijnych”: pozbawieniem wolności na okres do trzech lat.

Dopuszczenie się oszustw w celu wzbudzenia przesądów religijnych w masach ludności, a także w celu uzyskania korzyści materialnych – jest karane pozbawieniem wolności do 3 lat. Przymusowe pobieranie opłat na rzecz meczetów, kościołów i innych grup oraz organizacji religijnych, a także przymuszanie do wykonywania obrzędów religijnych – podlega karze pozbawienia wolności na okres do jednego roku lub pracami poprawczymi na okres do sześciu miesięcy lub grzywną w wysokości do dwustu rubli.

W latach 60. XX w. ZSRR już nie ukrywał, że prowadzi walkę z religią jako instytucją zarówno na poziomie ideologicznym, jak i instytucjonalnym. Formalnie wszystkie te działania ubrane zostały w szatę edukacji. Publikacja *O religii i Kościele. Zbiór dokumentów*, wydana przez moskiewskie wydawnictwo literatury politycznej w 1965 r.³¹, było swego rodzaju podręcznikiem dla propagandzisty antyreligijnego. Warto zwrócić uwagę na jego strukturę: w pierwszym rozdziale podano cytaty Lenina, Marksa oraz Engelsa o tym, czym jest religia i dlaczego nie może jej być w społeczeństwie socjalistycznym i komunistycznym. W drugim, najdłuższym rozdziale, opisano dokumenty partii komunistycznej od 1903 do 1965 r. Warto podkreślić, że zgodnie z tekstem tego podręcznika, między 1930 a 1954 rokiem partia komunistyczna w dziwny sposób nie interesowała się religią i Kościołem. Podręcznik bowiem za ten okres podaje tylko jeden dokument o enigmatycznej nazwie

³⁰ Wszechzwiązkowe Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Politycznej i Naukowej – organizacja edukacyjna i propagandowa w Związku Radzieckim i Rosji, założona w 1947 r., która faktycznie zastąpiła Związek Wojujących Bezbożników – organizację założoną w 1925 r. dla propagandy ateizmu w ZSRR.

³¹ Tamże, 10.

Organizacja naukowo-oświeceniowej propagandy z 1944 r., w którym nie ma żadnej wzmianki o religii czy Kościele, a jego celem było podniesienie poziomu kulturalnego pracowników i przezwyciężenie „śladów braku kultury, przesądów i uprzedzeń”. W trzecim rozdziale podręcznika podano treść aktów i ustaw państwowych w sprawach religii. Jak widać, struktura podręcznika doskonale odzwierciedla sposób myślenia, propagandę oraz system prawny ZSRR, gdzie ustawy i dekrety opierały się wyłącznie na dyrektywach partyjnych, które miały być wywiedzione z teoretycznych prac Lenina oraz Marksa i Engelsa.

W latach 60.–80. XX w., w ramach kampanii antyreligijnej, rozpoczęła się propaganda obrzędów socjalistycznych. Faktycznie praktyki te były wznowieniem obrzędów z lat 20. XX w., które miały zastąpić obrzędy religijne (przykładowo – władza radziecka wymyśliła zastąpienie chrztu obrzędem «zwiezdin» (gwiazdziny) albo «czerwonymi chrzcunami», czyli uroczystym nadaniem imienia dziecku). O skali implementacji socjalistycznych obrzędów do życia społecznego może świadczyć fakt, że w 1978 r. na szczelbu Rady Ministrów Ukraińskiej SRR powołano Komisję ds. Tradycji, Świąt i Obrzędów Radzieckich, która formalnie istniała do 1989 r. Na terenie radzieckiej Ukrainy powołano ponad 10 tys. takich komisji. W 1986 r. Marija Orłyk, przewodnicząca Rady Ministrów Ukraińskiej SRR oraz przewodnicząca wspomnianej Komisji, wydała podręcznik, w którym opisywała i uzasadniała potrzebę szerzenia i pielęgnowania obrzędów radzieckich. Chruszczow, nie zmieniając prawa, ustanowił zasady propagandy antyreligijnej jako naukowo-ateistycznej, która funkcjonowała w ZSRR aż do 1988 r. Natomiast epoka Leonida Breżniewa (1964–1982), powszechnie nazywana zastojem, przyniosła zmiany w stosunku do religii i Kościoła, zarówno od strony formalnej, jak i nieformalnej.

5. BREŻNIEWOWSKA „NOWA JAKOŚĆ” PROPAGANDY ATEISTYCZNEJ

W 1964 r. w Akademii Nauk ZSRR utworzono samodzielną jednostkę badawczą – Instytut Naukowego Ateizmu, który po 1991 r. został przekształcony w Instytut Religioznawstwa. W 1965 r. utworzono Radę ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR przez przekształcenie dwóch niezależnych instytucji w jedną agencję – Rady ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (1943) oraz Rady ds. Wyznań Religijnych (1944). Po raz pierwszy opublikowano wówczas statut Rady, z którego wynikało, że jej zadaniem jest kontrola wszystkich organizacji religijnych na terenie całego ZSRR. Warto podkreślić, że od strony formalnoprawnej nowo utworzona Rada miała na celu realizację działań rządu, które opierały się na dyrektywach partyjnych. W 1975 r. Prezydium Rady Najwyższej RFSRR wprowadziło zmiany do aktu *O stowarzyszeniach religijnych* z 1929 r., dotyczące zaostreżenia procedur związanych z rejestracją oraz funkcjonowaniem wspólnot religijnych. Do samego końca istnienia ZSRR prawo radzieckie nie przewidywało możliwości rejestracji wspólnoty religijnej jako odrębnej osoby prawnej (jednostki cywilnoprawnej) ani organizacji pozarządowej (NGO).

W 1977 r. uchwalono nową ustawę zasadniczą ZSRR (popularnie znaną jako Konstytucja Rozwiniętego Socjalizmu lub Konstytucja Breżniewowska)³². W kwestii wolności religijnej Konstytucja ta powtarzała postulaty z 1936 r. (wolność sumienia pojmowano jako możliwość wyznawania religii lub jej niewyznawania; jednocześnie gwarantowano możliwość odprawiania kultu oraz prowadzenia propagandy antyreligijnej. Postulowano oddzielenie państwa od Kościoła i szkoły³³ – art. 52). Jednocześnie art. 6 tej samej Konstytucji stwierdzał, że wiodącą rolę w życiu społeczeństwa i zarządzaniu państwem odgrywa Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, a art. 51 przewidywał prawo zrzeszania się w organizacjach społecznych, sprzyjających rozwojowi aktywności politycznej i samopomocy (jednocześnie organizacje te musiały być zgodne z celami komunizmu). W ten sposób Konstytucja ZSRR jako ustawa zasadnicza po raz pierwszy opisała od strony prawnej formalno-rzeczywisty stan walki państwa radzieckiego z religią. Od 1977 r. można było uzasadniać wszelkie ograniczenia związane z religią tym, że zrzeszanie się obywateli ZSRR na podstawie przekonań religijnych jest sprzeczne z budową komunizmu i interesem partyjnym. W latach 80. XX w. nastąpiło złagodzenie niektórych regulacji dotyczących płacenia podatków przez osoby duchowne oraz zniesienie obowiązku rejestrowania obywateli, którzy prosili o chrzest (formalnie zapis ten był martwy, ponieważ większość osób zgłaszających się z prośbą o chrzest dziecka prosiła o zachowanie anonimowości). W latach 70. i 80. XX w. nastąpiła formalizacja i rutynizacja większości praktyk regulowania relacji na linii Kościół–państwo, które zostały ustalone za czasów Stalina i Chruszczowa. W 1981 r. przewodniczący Rady ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR, W.A. Kurojedow (generał KGB), wydał książkę *Religia i Kościół w społeczeństwie radzieckim*, w której jednym z rozdziałów opisał zaangażowanie poszczególnych Kościołów ZSRR w walkę o pokój.

Warto nadmienić, że w ramach radzieckiego ruchu dysydenckiego funkcjonował Chrześcijański Komitet Obrony Praw Wierzących w ZSRR, a w 1973 r. akademik Igor Szafariewicz, matematyk o skrajnie nacjonalistycznych poglądach politycznych, przygotował dla Komitetu Praw Człowieka raport krytykujący ustawodawstwo dotyczące religii w ZSRR (opublikowany w Paryżu). W 1988 r. zgodnie z duchem pierestrojki, Rada ds. Wyznań przyjęła uchwałę *O dostosowaniu aktów normatywnych do obowiązującego ustawodawstwa*, która uchyliła szereg poprzednich uchwał tejże Rady. W 1990 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła ustawę „O wolności sumienia i organizacjach religijnych”³⁴. W 1991 r. Związek Radziecki przestał istnieć.

³² Конституция СССР в редакции от 7 октября 1977 г., Электронный музей конституционной истории России. Dostęp: 29.05.2025, <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/>

³³ Tamże.

³⁴ О свободе совести и религиозных организациях // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. № 41. Ст. 813; Dostęp: 01.08.2025 <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>

6. WPLYW RADZIECKIEGO PRAWA W PRAWODAWSTWO UKRAINY, ROSJI I BIAŁORUSI

Można stwierdzić, że radzieckie prawo wyznaniowe od samego początku istnienia ZSRR cechowało się instrumentalizacją prawa jako narzędzia, które miało uformować, zmienić i ukształtować³⁵ nowego obywatela – człowieka odrzucającego religię jako zjawisko społeczne. Na początkowym etapie (1918–1936), w okresie kształtowania się ZSRR jako państwa, ustanowiono dość restrykcyjne, a jednocześnie ogólnikowe prawa, które następnie było egzekwowane wyłącznie poprzez dyrektywy i rozporządzenia partii komunistycznej, komitetów wykonawczych oraz służb specjalnych. Od strony formalnej w ZSRR religia i duchowieństwo nie były prześladowane z powodu przekonań, lecz za działalność antyradziecką lub szpiegostwo. W trakcie II wojny światowej Stalin postanowił wykorzystać religię jako narzędzie motywacji w walce z Niemcami. Na mocy dekretów powołano Rady, które miały koordynować współpracę z organizacjami religijnymi. Rada ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (1943) oraz Rada ds. Wyznań Religijnych (1944), a następnie Rada ds. Wyznań (1965), faktycznie wznowiły praktyki kontroli i sterowania religią, które istniały w Imperium Rosyjskim, ale na zasadach socjalizmu. Natomiast zwalczanie religii ubrano w szatę nauki, jednocześnie KGB kontynuowało stalinowską zasadę werbunku i wykorzystywania duchowieństwa do celów politycznych³⁶. Dopiero Konstytucja ZSRR z 1977 r. opisała w sposób formalnoprawny rzeczywistość relacji między państwem a religią. Zmiany w stosunkach państwo – Kościół następowały również na poziomie dyrektyw i decyzji partyjnych (1988 – świętowanie 1000-lecia Chrztu Rusi), a następnie doprowadziły do zmian w ustawach radzieckich w postaci ustawy „O wolności sumienia i organizacjach religijnych”³⁷. Można zaryzykować stwierdzenie, że instrumentalizacja religii oraz Kościołów w różnym stopniu znajduje odzwierciedlenie w prawie oraz praktyce współczesnej Rosji, Ukrainy i Białorusi.

Białoruska ustawa *O wolności sumienia i organizacjach religijnych* w wersji z 2023 r.³⁸ w znaczący sposób ogranicza działalność organizacji religijnych przez wprowadzenie procedury ponownej rejestracji. W opinii Olgi Glace, analityka Forum 18 – norweskiej organizacji zajmującej się wspieraniem wolności religijnej –

³⁵ W języku rosyjskim na określenie tego procesu jest używane pojęcie techniczne – słowo „przekucie” (перековка) w jego pierwotnym znaczeniu: przerobić przedmiot lub konstrukcję z metalu – kowalem przez kucie.

³⁶ Patriarcha Filaret (Denysenko) w wywiadzie dla Radia Swoboda w grudniu 2018 r. stwierdził, że wszyscy biskupi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego byli zmuszeni współpracować z KGB. Dostęp: 29.05.2025, <https://www.radiosvoboda.org/a/29669985.html>.

³⁷ О свободе совести и религиозных организациях // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. № 41. Ст. 813; Dostęp: 01.08.2025 <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>

³⁸ закон республики Беларусь 30 декабря 2023 г. № 334-З Об изменении законов по вопросам деятельности религиозных организаций Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь, 05.01.2024, 2/3053 Dostęp: 01.08.2025 <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12300334>

zmiany ustawodawstwa stanowią zagrożenie dla wszystkich organizacji religijnych poza Białoruskim Kościołem Prawosławnym³⁹. Podobną opinię wyrażają analitycy polskiego państwowego think tanku OSW, wskazując, że Białoruś ogranicza wolność religijną radzieckimi metodami.

Instrumentalizacja religii przez reżim Putina jest opisana w licznych tekstach naukowych, analitycznych oraz publicystycznych. W opinii autora źródłem takiego postępowania jest radziecka praktyka wymuszania na liderach religijnych przyjmowania postawy wygodnej dla władzy. W latach 2015–2025 nie było żadnych formalnoprawnych zmian na rzecz militaryzacji w ustawie regulującej działalność organizacji religijnych na terenie Federacji Rosyjskiej. Jednocześnie ustawa federalna z 1997 r. *O wolności sumienia i stowarzyszeniach religijnych* reguluje działalność misjonarską na terenie Rosji, co w warunkach państwa autorytarnego daje możliwość zwiększania kontroli. Natomiast prawo zakazujące krytykowania władz za prowadzenie wojny napastniczej przeciwko Ukrainie obowiązuje każdego i jest egzekwowane niezależnie od poglądów religijnych czy funkcji pełnionej przez daną osobę⁴⁰.

W przypadku Ukrainy za skutek radzieckiego prawa wyznaniowego można uznać ustawę nr 8371, przyjętą przez Radę Najwyższą Ukrainy 20 sierpnia 2024 r. i podpisaną przez prezydenta Wołodymyra Zełenskiego, która nosi oficjalną nazwę *O ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych*⁴¹. Jej celem jest ograniczenie działalności organizacji religijnych powiązanych z Rosją, w szczególności Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP) i jego struktur, takich jak Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego (UKP PM). W warunkach wojny władze ukraińskie postanowiły zakazać działalności wszystkich organizacji religijnych, które mają powiązania z państwem-agresorem, zamiast w trybie sądowym udowadniać winę poszczególnych hierarchów lub kierowników takich organizacji religijnych.

W Estonii istnieje podobna sytuacja (na terenie kraju jest legalnie zarejestrowany prawosławny Kościół, który znajduje się pod duchownym zwierzchnictwem Rosyjskiego Prawosławnego Kościoła), obecnie estoński parlament pracuje nad ustawą co ma ograniczyć działalności Rosyjskiego Kościoła prawosławnego.

³⁹ O. Glace, *BELARUS: Concern and secrecy surround compulsory re-registration process*. Dostęp: 29.05.2025, https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2945

⁴⁰ Kwestię tego, jak wygląda rosyjska działalność opozycyjna w środowisku religijnym, można przeczytać w raporcie Center of Political Narratives of Democracy (Ukraine) Groups Akademia Wschód (Poland) *Russian Opposition after February 24: in Search of Identity or the Moral Purity of Solzhenitsyn*, „Geopolitica”, kwiecień 2025. (dostęp: 24.04.2025), <https://www.geopolitic.ro/2025/04/russian-opposition-february-24-search-identity-moral-purity-solzhenitsyn/>, ISSN: 3044-8484, ISSN-L: 1583-543X

⁴¹ Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» Dostęp: 01.08.2025 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text>

7. PODSUMOWANIE

Dziedzictwo radzieckiego prawa wyznaniowego pozostaje widoczne w prawodawstwie współczesnej Rosji, Białorusi i Ukrainy. System prawny ZSRR, oparty na ideologii marksistowsko-leninowskiej, dążył do eliminacji religii jako zjawiska społecznego, choć formalnie deklarował wolność sumienia. W praktyce, przez dekrety i dyrektywy partyjne, państwo stosowało represje wobec duchowieństwa i wiernych. Jednocześnie instrumentalizując Kościół jako instytucję do szerzenia radzieckiej propagandy (przykładem czego była radziecka walka o pokój). Kluczowe cechy tego systemu to brak osobowości prawnej wspólnot religijnych, ograniczenia terytorialne ich działalności, obowiązek rejestracji oraz penalizacja „antysowieckich” działań (od strony formalnej religia jako taka już była antysowiecka i to oznaczało, że każda osoba religijna jest podejrzana).

Na początkowym etapie становienia się radzieckiego prawa (1917–1936) mamy do czynienia z rewolucyjnymi normami, który w radykalny sposób zakazują albo zezwalają, jedynym uzasadnieniem działań prawnych w tamtym okresie celowość rewolucyjna albo walka z pozostałością dawnego reżymu. Bolszewicy, naśladując Wielką Rewolucję Francuską, próbują stworzyć własny system prawny nieoparty na zasadach prawa rzymskiego (następuje zacieranie różnic między prywatnym i publicznym, a państwo rości sobie prawo do regulowania każdej dziedziny życia). Represja i prześladowania formalnie nie odbywają się na podstawie wyznawania jakiejś wiary czy przynależności do Kościoła – lecz opierają zarzuty na działalności wywrotowej i antypaństwowej (antysowieckiej).

W trakcie II wojny światowej Stalin, nie zmieniając prawa, wprowadził instytucje, które w sposób administracyjny zaczęły regulować i zarządzać kościołami w ZSRR. Po 1943 r. w ZSRR ukształtował się nieformalny system wpływów i nacisków, który umożliwił instrumentalizację Kościołów, w szczególności Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP), przez organy Rady Ministrów oraz służby specjalne. W świadomości społecznej Rosjan epizod ten wykreował mit Stalina jako osoby wrażliwej na kwestie religijne⁴². Z kolei „naukowo-ateistyczna” propaganda, która nasiliła się za czasów Chruszczowa, umocniła ten mit. Ważnym etapem w unormowaniu radzieckiego prawa wyznaniowego była Konstytucja z 1977 r., która po raz pierwszy oficjalnie potwierdziła, że nadrzędną rolę w zarządzaniu państwem odgrywa partia komunistyczna. Ograniczenia, regulacje i inne działania związane z życiem religijnym wynikały z obowiązującego systemu politycznego. Z początkiem pierestrojki radziecki system regulacji i kontroli złagodził egzekwowanie prawa. Od strony formalno-prawnej zmiany nastąpiły w 1990 r. wraz z uchwałą „O wolności sumienia”⁴³.

⁴² Zob. Поспеловский Д. Сталин и Церковь. «Конкордат» 1943 г. и жизнь Церкви (В свете архивных документов) // Континент. 2000. – № 1 (103). – С. 220–239 (dostęp: 01.08.2025) http://www.odinblago.ru/stalin_i_cerkov/. Курляндский И.А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.) / Российская акад. наук, Ин-т российской истории. М.: Кучково поле, 2011. 720 с.

⁴³ О свободе совести и религиозных организациях // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. № 41. Ст. 813; (dostęp: 1.08.2025) <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>

Dziedzictwo radzieckiego prawa wyznaniowego jest widoczne w postsowieckich państwach. W ustawodawstwo Rosji i Białorusi uznaje szczególną rolę prawosławia, a instrumentalizacja RKP przez reżim Putina odzwierciedla radzieckie praktyki wykorzystywania religii do celów politycznych i militarnych epoki Stalina. Na Białorusi prawo z 2023 r., wymagające ponownej rejestracji wspólnot religijnych, oraz wyroki przeciwko księżom katolickim za „szpiegostwo” wskazują na powrót do radzieckich metod represji. Ukraina, mimo pluralizmu religijnego, przyjęła w 2024 r. ustawę nr 8371, ograniczającą działalność organizacji powiązanych z Rosją, co budzi kontrowersje jako potencjalne naruszenie wolności religijnej i przypomina radzieckie podejście do regulacji religii (zakazu działalności całych organizacji) w imię bezpieczeństwa państwa.

Radzieckie prawo wyznaniowe ukształtowało tradycję instrumentalizacji religii, która w różnym stopniu wpływa na współczesne regulacje w Rosji, Białorusi i Ukrainie. W tych państwach widoczne są zarówno kontynuacje, jak i próby przezwyciężenia postsowieckiego dziedzictwa, co wymaga dalszych badań nad jego społeczno-prawnymi konsekwencjami w kontekście obecnych konfliktów geopolitycznych.

BIBLIOGRAFIA

- M. Minakov, Пострадянська людина та її доба. Спроба філософського осмислення пострадянської епохи, Київ–Мілан: Лаурис–Котів, 2024, 29; tłum. ang.: M. Minakov, The Post-Soviet Human, Stuttgart: tamże Verlag, 2024
- В.А. Войналович Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005.
- Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах 20 января (2 февраля) 1918 г., в: Декреты Советской власти, Т. I, Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957, 373–374. (dostęp: 1.05.2025), <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm>.
- Конституция РСФСР 1918 г., Электронный музей конституционной истории России. (dostęp: 1.05.2025), <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/684/>
- Конституция СССР в редакции от 7 октября 1977 г., Электронный музей конституционной истории России. (dostęp: 29.05.2025), <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/>
- О религии и церкви. Сборник документов, Москва: Политиздат, 1965.
- О религиозных объединениях (Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 года), „Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР” 1929, nr 35, 353. (dostęp: 1.05.2025), <https://salo.li/41ebf78>.
- Курляндский И.А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.) / Российская акад. наук, Ин-т российской истории. М.: Кучково поле, 2011. 720 с.
- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986), Т. 8: 1946–1955, Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, wyd. 9, испр. и доп., Москва: Политиздат, 1985, 428–431
- Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие. М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 1996 – 408 с. (dostęp: 1.08.2025) http://www.odinblago.ru/rpc_v_istorii_rusi/
- Поспеловский Д. Сталин и Церковь. «Конкордат» 1943 г. и жизнь Церкви (В свете архивных документов) // Континент. 2000. – № 1 (103). – С. 220–239 (dostęp: 1.08.2025) http://www.odinblago.ru/stalin_i_cerkov/

SOVIET RELIGIOUS LAW (1917–1988) AND ITS LEGACY IN THE LEGISLATION OF UKRAINE, BELARUS AND RUSSIA

Summary

This academic article examines Soviet confessional law from 1917 to 1988 and its enduring legacy in the contemporary legislation of Ukraine, Belarus, and Russia. It argues that despite the collapse of the USSR, the Soviet approach to religion continues to influence these post-Soviet states, particularly evident in current events such as the war in Ukraine, Russia's instrumentalization of religion, Ukraine's efforts to ban a branch of the Orthodox Church, and Belarus's revival of Soviet-era persecution of clergy.

The article traces the evolution of Soviet religious policy, beginning with the initial decrees separating church and state, which effectively aimed to eliminate religion as an institutional and social phenomenon. It discusses the 1929 law "On Religious Associations", which established strict state control over religious communities. The text then explores the utilitarian "Stalinist thaw" during and after World War II, where religion, particularly the Russian Orthodox Church, was temporarily used for state purposes, followed by renewed and intensified anti-religious campaigns under Khrushchev, disguised as "scientific-atheistic propaganda". The Brezhnev era saw a formalization of these control mechanisms, culminating in the 1977 Constitution, which legally solidified the Communist Party's dominance and the incompatibility of religious association with communist goals.

The author concludes that Soviet law consistently instrumentalized religion to create a new, non-religious citizen. This legacy of instrumentalization and state control over religious affairs is, to varying degrees, reflected in the current legal frameworks and practices of Russia, Belarus, and Ukraine, as demonstrated by recent legislative actions and state policies in these nations concerning religious organizations and freedom of conscience.

Key words: Law, religious law, USSR, Freedom of conscience, Religious repression, Totalitarianism

Nota o Autorze

Dr **Eugeniusz BIAŁONOŻKO** – wykładowca, dziennikarz, analityk Center of Political Narratives of Democracy (Ukraina) oraz grupy Akademia Wschód (Polska). Absolwent Wydziału Filozofii Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki.

<https://orcid.org/0009-0001-4312-5650>

Kontakt e-mail eubiloko@gmail.com